

О.А.Камалов,

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
Сиртқи таълим факультети бошлиғи, юридик фанлар
доктори, доцент

Н.А.Кулдашев,

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси
доценти, юридик фанлар номзоди

ДЕЛИКТ МУНОСАБАТЛАРДА ИЧКИ ИШЛАР ОРГАНЛАРИНИНГ ИШТИРОКИ

Аннотация: мақолада ИИОларининг деликт муносабатлардаги иштироки ва уларнинг деликт жавобгарлиги ёритилган. Шунингдек, амалдаги қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти таҳлил қилинди.

Таянч (энг муҳим) сўзлар: зарар, зиён, деликт, бош деликт, деликт жавобгарлик, деликвент, жабрланувчи, зарарни қоплаш, зарарни тўлаш, ғайриқонуний ҳаракат (ҳаракатсизлик), давлат органлари.

Аннотация: в статье рассмотрено участие ОВД в деликтных отношениях и их деликтная ответственность. Дан анализ действующего законодательства и правоприменительной законодательство.

Ключевые слова: вред, ущерб, деликт, генеральный деликт, деликтная ответственность, деликвент, потерпевший, возмещение вреда, выплата вреда, незаконные действия (бездействие), государственные органы.

Annotation: the article considers the involvement of internal affairs in tort relations and tort liability. The analysis of the current legislation and law enforcement practice.

Key words: harm, damage, delict, general delict, delictual responsibility, delictum, victim, compensation for damage, harm payment, illegal action (inaction), state institutions.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ҳуқуқи роман-герман ҳуқуқ тизимида асосланади. Шу боис қадимги Рим хусусий ҳуқуқининг кўплаб қоидалари Римда қандай номланган ва қўлланган бўлса, миллий фуқаролик ҳуқуқига ҳам шундай имплементация қилинган. Масалан, қадимги Римда қўлланилган сервитут ҳуқуқи, виндикацион даъво, негатор даъво каби институтларнинг аънавалари миллий фуқаролик ҳуқуқида замонавий шаклда ўз ифодасини топган (сервитут ҳуқуқи ФКнинг 173-м., виндикацион даъво ФКнинг 228-м., негатор даъво ФКнинг 231-м.)

Мавзуимиздаги деликт институти ҳам Рим хусусий ҳуқуқининг новеллаларидан бири ҳисобланади. “Деликт” лотинча “delictum” сўздан олинган бўлиб, “бузиш”, “айб” “ҳуқуққа хилоф ҳаракат” каби маъноларни англатади. Бироқ, деликтнинг луғавий маъноси унинг мазмун ва моҳиятини очиб бермайди. Деликт юридик тушунча бўлиши билан бир қаторда, фуқаролик ҳуқуқининг мустақил институти ва муҳим ижтимоий ҳодиса сифатида алоҳида аҳамият касб этади. Цивилистик адабиётларда деликт институти бўйича турли фикрлар билдирилган. Баъзилар, деликт институти – бу “бозор муносабатларининг барча иштирокчилари манфаатларини ҳимоя қилишга

мўлжалланган универсал характердаги ҳимоя усули” [1, 56-бет] деса, бошқалар эса “жабрланувчининг мулкий зарарини адолатли ва тезликда тиклашини таъминлашга қаратилган чора” [2, 53-бет] деб ҳисоблайди. Фикримизча, бу ўринда деликт институтининг жамиятдаги тарбиявий аҳамиятини ҳам таъкидлаш керак. Чунки “агар етказилган зарар тўлиқ ҳажмда қопланса, деликт институти ўз вазифасини бажарган бўлади” [3, 63-бет]. Демак, деликт институтининг асосий вазифаси таъминланса, жамият аъзолари орасидаги ҳуқуқбузарликка мойил бўлган шахсларнинг “етказилган зарар қопланиши муқаррар” эканлигини тушунишига ва натижада турли ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олди олинишига етарли даражада таъсир кўрсатади.

Умумий юридик тушунчага кўра деликт, фуқаролик ҳуқуқининг мустақил институти сифатида зарар етказиш оқибатида жабрланувчига етказилган зарарни тўлиқ қопланишини таъминлашга қаратилган ҳуқуқ нормалари йиғиндисидир. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг (кейинги ўринларда ФК) “Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар” номли 57-бобида деликт муносабатларни тартибга солиш нормалар ўз ифодасини топган. Макур бобнинг 985-моддасида “ғайриқонуний ҳаракат (ҳаракатсизлик) туфайли фуқаронинг шахсига ёки мол-мулкига етказилган зарар, шунингдек юридик шахсга етказилган зарар, шу жумладан бой берилган фойда зарарни етказган шахс томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим”, деб нормаланган. Ушбу моддадаги қоида “*Бош деликт тамойили*” ҳисобланиб, қадимги Рим давлатининг XII жадвал қонунларида белгиланган, “*сундирдими – тузатсин*”, “*зарар етказдими – тўласин*” [4, 87-бет] принципа асосланган.

Бугунги кунда ҳам бу тамойил ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Кундалик жараёнларда шахсларнинг ўзаро муносабатларида баъзан уларнинг мулкӣ ёки номулкӣ манфаатларига зарар етади. Бу зарарлар қўтилмаган ҳодисалар, турли тасодифлар, эҳтиётсизлик, қасд орқали ёки табиий офатлар оқибатида пайдо бўлади. Бундай вазиятларда жабрланувчига етказилган зарарни қоплаш масаласи вужудга келади ва айнан бу низолар деликт институти нормалари асосида ҳал қилинади. Деликт институтининг асосий функцияси айбдорни жазолаш эмас, балки жабрланувчига етказилган зарарни тўлиқ ҳажмда қоплашдир. Бу эса деликт институти қоидалари ҳеч қачон эскирмайди ва жамият ривожининг барча босқичларида шахснинг ҳуқуқ ҳамда қонуний манфаатларини таъминлашда долзарб аҳамият касб этишини англатади.

Деликт фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган зарар етказувчи (деликвент) билан жабрланувчи ўртасида вужудга келадиган мажбурият муносабатидир. Бу муносабатларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, жабрланувчининг ҳуқуқи ва деликвентнинг мажбурияти шартномадан ташқари, яъни зарар етказиш факти асосида вужудга келади. Бунда жабрланувчи ўзига етказилган зарарни тўлиқ ҳажмда қопланишини деликвентдан талаб қилиш ҳуқуқига, деликвент эса жабрланувчига етказган зарарни тўлиқ қоплаш мажбуриятига эга бўлади. Шунингдек, деликт институтининг ўзига хос яна бир хусусияти шундаки, бу низол муносабатда деликвент етказилган зарарда ўзининг айби йўқлигини исбот қилмагунча айбдор ҳисобланади, яъни деликвентга нисбатан “*айбдорлик презумпцияси*” қўлланилади.

Бунда жабрланувчи ўзига етказилган зарар миқдори ва ҳажмини исботлаб бериши етарли бўлади, ундан ҳуқуқбузарнинг айбдорлигини исботловчи далиллар талаб қилинмайди.

Эътироф этиш лозимки, деликт фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатдир. Бу муносабатларда оммавий ҳуқуқ субъекти сифатида ички ишлар органлари (бундан кейин матнда ИИО)нинг иштироки масаласи алоҳида аҳамиятга эга. ФКнинг 990, 991-моддаларида давлат органи сифатида ИИОлари иштирокидаги бу муносабат деликтнинг алоҳида тури сифатида белгиланган. Хусусан, ФКнинг 990-моддаси *“Давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик”* ва 991-модда *“Суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг қонунга хилоф ҳаракатлари туфайли етказилган зарар учун жавобгарлик”* деб номланган. Аниқроғи, юқоридаги моддаларда давлат органлари ва мансабдор шахсларининг қонунга хилоф қарорлари ҳамда ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарарни тўлаш тартиби назарда тутилган. Албатта, деликт муносабатларда давлат органи сифатида ИИОлари фақатгина деликтвент эмас, балки жабрланувчи бўлишлари ҳам мумкин. Яъни ИИОларига ёки уларнинг мол-мулкларига фуқаро ва юридик шахслар томонидан зарар етказиш ҳолатлари пайдо бўлганда, зарар ФКнинг 57-боб қоидаларига кўра умумий асосларда қопланади.

ФКнинг 990-моддасида белгиланганидек, ИИОлари деликт муносабатларда *бевосита* ёки *билвосита* иштирок этади. Яъни ИИОлари томонидан қонунга хилоф қарорлар қабул қилиниши натижасида етказилган зарар учун бевосита жавобгарлигини, ИИОлари мансабдор шахсларининг қонунга хилоф ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида етказилган зарар учун билвосита жавобгарлигини тушуниш мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқида ИИОнинг деликт жавобгарлиги масаласи назарий ва амалий жиҳатдан мунозаралидир. Чунки ФКнинг 15, 990 ва 991-моддаларида давлат органи сифатида ИИОлари томонидан етказилган зарар мансабдор шахслари айбидан қатъи назар, давлат томонидан тўла ҳажмда тўланиши белгиланганлигига қарамай, Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 15 декабрдаги 175-II-сон Қонуни билан ушбу моддаларга киритилган ўзгариш ва қўшимчалар асосида келтирилган зарарда ИИОлари мансабдор шахсларининг айби бўлса, зарарни қоплаш суднинг қарори билан шу мансабдор шахслар зиммасига юкланиши мумкинлиги назарда тутилди. Муаммони аниқроқ тушуниш учун қуйидаги эҳтимолий мисолларни келтирамыз. Масалан, фуқаро А. Бегалиевга нисбатан муносиб хулқ-атворда бўлиш ҳақида тилхат олиш ИИОлари томонидан қонунга хилоф қўлланилди ва бу ҳолат судда исботланди. Фуқаро А. Бегалиев ФКнинг 991-моддасига асосланиб, ўзига етказилган зарарни ундириш тўғрисида судга даъво такдим этди. Бу вазиятда суд, *биринчидан*, фуқаро А. Бегалиевга етказилган зарар ҳажмини аниқлаши (бу жабрланувчи томонидан исботланади) ва, *иккинчидан*, етказилган зарар ким (давлат ёки мансабдор шахс) томонидан тўланиши кераклигини

белгилаши керак. Агар суд фуқаро А. Бегалиевга етказилган зарар давлат томонидан тўланиши керак деган хулосага келса, бу маблағлар давлатнинг қайси молиявий маблағлари ҳисобидан тўлаб берилиши суд қарорида кўрсатилиши лозим. Аммо ФКда ёки бошқа қонун ҳужжатларида ҳам бундай зарарларни қоплаш учун давлат бюджети манбалари кўрсатилмаган. Воҳаланки, 991-моддада бу зарарлар *“қонунда белгиланган тартибда”* давлат томонидан тўла ҳажмда тўланади деган қоида мавжуд. Бироқ бу тартибни белгилаб берувчи қонуннинг ўзи мавжуд эмас. Бу вазиятда суд иккинчи жавобгар субъект, яъни мансабдор шахсни айбдор деб топишга ва зарарни қоплаш мажбуриятини унинг зиммасига юклашга мажбур бўлади. Зеро, ФКнинг 15-моддасига кўра *“мансабдор шахсларининг айби билан етказилган зарарларни қоплаш суднинг қарори билан шу мансабдор шахслар зиммасига юкланиши мумкин”*.

Юқорида келтирилган ФКнинг 15, 990, 991-моддаларида давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарар учун давлат ва мансабдор шахсларнинг жавобгарлиги назарда тутилган. Таъкидланганидек, ФКда ёки бошқа қонун ҳужжатларида давлат органлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарарни давлат томонидан тўлаш тартибини белгиловчи қонун нормаларининг амалда мавжуд эмаслиги, етказилган зарарни қоплаш мажбурияти судлар томонидан кўп ҳолларда мансабдор шахслар зиммасига юклатилаётганлигини кузатиш мумкин. Назаримизда, ички ишлар органлари ходимлари хизмат фаолиятларида жамият ва давлат манфаатларини кўзлаб юридик ёки жисмоний шахсларга зарар етказганда, зарарни қоплаш мажбурияти ҳар доим давлат зиммасида бўлиши керак. Зеро, ФКнинг 988-моддасида ҳам зарар етказган шахс кимнинг манфаатини кўзлаб ҳаракат қилган бўлса, зарарни қоплаш мажбурияти ҳам шу учинчи шахс, яъни манфаати кўзланган шахс зиммасига юкланиши назарда тутилган.

Умуман олганда, ИИОларининг деликт муносабатлардаги иштироки шартномавий муносабатлардаги иштирокидан тубдан фарқ қилади. Чунки ИИОларининг шартномавий муносабатларида зарар улар томонидан шартнома мажбуриятларини бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик оқибатида келиб чиқади ва зарарни қоплаш ўзларининг мустақил маблағларига қаратилади, деликт муносабатларда эса улар томонидан етказилган зарар қонунга хилоф қарорлар қабул қилиш ва мансабдор шахсларнинг қонунга хилоф ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида келиб чиқади ва зарарни қоплаш давлат зиммасига юклатилади.

Деликт муносабатларда ИИОларининг иштирокини ўрганиш қуйидаги муҳим ҳолатларни аниқлаш имконини берди:

– ИИОлари иштирокидаги деликт муносабатлар фуқаролик-ҳуқуқий муносабат бўлсада, бу муносабатлар оммавий ҳуқуқ нормалари билан ҳам тартибга солинган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар органлари тўғрисидаги қонунда ИИОлари ва уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарар, шунингдек ИИО ва ходимларига фуқаролар ва юридик шахслар томонидан етказилган зарарни қоплаш тартиби белгиланган.

– ИИОлари томонидан етказилган зарар улар томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши ва мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида келиб чиқади ва бунинг натижасида етказилган зарар ФКнинг 15-моддасига асосан давлат томонидан тўлиқ қопланиши керак. Бироқ Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар органлари тўғрисидаги қонуннинг 20-моддасида, Ташкилотлар ва фуқароларнинг транспорт воситаларидан мажбурий тарзда фойдаланганлик натижасида ҳам зарар етказилиши мумкин ва бундай вазиятларда етказилган зарарларнинг ўрни ИИОлари томонидан қопланади. Чунки давлат ИИОларининг ҳоқимият ваколатларини амалга ошириш вақтида етказган зарари учун жавобгардир.

– ИИОлари иштирокидаги деликт низолар бўйсунув тартибда юқори турувчи орган, прокурор ёхуд суд томонидан кўриб чиқилиши мумкин ва жабрланувчи ўзига етказилган мулкый зарарни ундиришни талаб қилишга ҳақли. Фақат бунда жабрланувчи ўзига етказилган мулкый зарарни, айнан ИИОлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши оқибатида ёки мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида келиб чиққанлигини исботлаб бериши керак. Чунки ИИОлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши ёки мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) ҳар доим ҳам мулкый зиён келтириб чиқармайди.

– ИИОлари ходими томонидан жисмоний куч ишлатиш, махсус воситаларни ёки ўқотар қуролни қўллаш қонунда белгиланган асослар бўйича ва тартибда амалга оширилган бўлса, жисмоний куч ишлатиш, махсус воситаларни ёки ўқотар қуролни қўллаш оқибатида жисмоний ва юридик шахсларга етказилган зарар учун жавобгар бўлмайди.

Хулоса қилиб айтганда, ИИОлари иштирокидаги деликт муносабатлар кенг қамровли ва турли ҳуқуқ соҳалари билан тартибга солинган. Назаримизда, бу муносабатларни тартибга солувчи қонун нормаларини унификациялаш (бирхиллаштириш) зарур. Давлат ҳисобидан қопланадиган зарарларни ундиришни тартибга солувчи алоҳида қонун ҳужжати қабул қилиш, бунда зарарни қоплаш қайси маблағлар ҳисобидан ва қандай тартибда амалга оширилишини аниқ белгилаш лозим.

Адабиётлар рўйхати:

1. Садиков О.Н. Гражданское право РФ в 2-х томах. Том 1. – М.: "Контракт": Инфра-М, 2006. – С. 56.
2. Гинц Е.М. Вестник Масковского Университета МВД России. 2012. – №6. – С.53.
3. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве: Учебное пособие. – Л., 1983. – С. 63.
4. Шомухамедова З.Ш. Рим хусусий ҳуқуқи. Дарслик. ТДЮИ., 2002. – Б. 87.

Д.Бабажанова,
ТДЮУ мустақил ишланувчиси

ОТА-ОНА ҚАРАМОҒИДАН МАҲРУМ БЎЛГАН БОЛАЛАРНИ АНИҚЛАШ АСОСЛАРИ ВА ТАРТИБИ

Аннотация: мақола ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни аниқлаш асослари ва тартибига бағишланган. Унда ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни аниқлаш ва ҳисобга олишга доир миллий қонун ҳужжатлари – Оила кодекси, Васийлик ва ҳомийлик тўғрисидаги қонун, Ўзбекистон Республикасида васийлик ва ҳомийлик тўғрисидаги низом, шунингдек, халқаро ҳуқуқий ҳужжатлар, хорижий мамлакатлар қонунчилиги ва тажрибаси таҳлил қилинган. Қонун ҳужжатларини такомиллаштириш юзасидан таклифлар берилган.

Калит сўзлар: оила, фарзанд, васийлик ва ҳомийлик, вояга етмаганлар ҳуқуқи.

Аннотация: статья посвящена основам выявления и учета детей, оставшихся без попечения родителей. Анализируется национальное законодательство по выявлению и ответственности детей, оставшихся без попечения родителей – Семейный кодекс, Закон об опеке и попечительстве, Положение об опеке и попечительстве в Республике Узбекистан, а также международно-правовые акты, законодательство и опыт зарубежных стран. Даны предложения по совершенствованию законодательства.

Ключевые слова: семья, ребенок, опека и попечительство, права несовершеннолетних.

Annotation: the article is devoted to the basics of identifying and registering children left without parental care. The national legislation on the identification and responsibility of children left without parental care is analyzed – by the Family Code, the Law on custody and Guardianship, the Regulations on custody and guardianship in the Republic of Uzbekistan, as well as international legal acts, legislation and experience of foreign countries. Proposals for improving legislation are given.

Keywords: family, child, custody and guardianship, rights of minors.

Мамлакатимизда вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, уларни ҳар томонлама баркамол бўлиб вояга етишлари учун зарур шарт-шароитлар яратиш долзарб масала ҳисобланади. Зеро, келажак ҳақида қайғуриш давлат ва жамиятнинг эртанги кунини белгилайди. Шу боисдан, Президентимиз “фарзандларимизнинг қобилятини рўёбга чиқаришга болалиқдан эътибор бериб, уларнинг камолоти учун барча имкониятларимизни сафарбар этсак, юртимиздан яна кўплаб Берунийлар, Ибн Синолар, Улуғбеклар етишиб чиқади. Мен бунга ишонаман” [1], деб таъкидлаб ўтди.

Ота-она қарамоғидан маҳрум бўлган болаларни аниқлашнинг асослари ва ҳуқуқий тартиботи борасида аниқлик киритиш, тегишли ҳужжатларни тақдим қилиш, бу борадаги ҳуқуқий асос ва механизмларни такомиллаштириш, вояга етмаганларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Бугунги кунда замонавий дунё шароитида муҳим масалалардан бири бу вояга етмаганларнинг